Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 94

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

SAYYOHLIKNING XALQARO MADANIY KOMMUNIKATSIYA SIFATIDAGI RIVOJLANISH TARIXI

Nargizaxon Akramova*

Farg‘ona davlat universiteti, Muzey menejmenti va madaniy turizm yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

✉ nargizaxon1994@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada sayyohlik antik davrdan hozirgi kungacha xalqaro madaniy kommunikatsiyaning o‘ziga xos shakli sifatida tarixiy-qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot IMRAD (Kirish, Metodlar, Natijalar, Muhokama) tuzilmasida bajarilgan bo‘lib, ilmiy adabiyotlar, xalqaro-huquqiy hujjatlar va nashr etilgan tarixiy manbalarni sharhlashga asoslanadi. Sayohat va turizm tarixi oltita davrga ajratilgan: antik davr, Ipak yo‘li va o‘rta asrlar, Grand Tour, sanoat inqilobi va Tomas Kuk davri, XX asrdagi ommaviy turizm hamda raqamli globallashuv bosqichi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, har bir davrda sayyohlikning kommunikativ vositachilari (karvonsaroylar, qo‘llanmalar, turistik agentliklar, xalqaro tashkilotlar, raqamli platformalar) o‘zgargan, biroq madaniy almashinuv bilan birga assimetriya va tijoratlashuv muammolari ham saqlanib qolgan. Maqolada O‘zbekiston tajribasi Ipak yo‘lining merosxo‘ri sifatida alohida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar

turizm tarixi, madaniy kommunikatsiya, Ipak yo‘li, Grand Tour, madaniy turizm, madaniy almashinuv, autentiklik, O‘zbekiston.

KIRISH (Introduction)

Zamonaviy dunyoda turizm eng yirik madaniy aloqa kanallaridan biriga aylandi. Jahon turizm tashkiloti (UNWTO) ma’lumotlariga ko‘ra, 1950-yilda xalqaro turistik tashriflar soni taxminan 25 million bo‘lgan bo‘lsa, 2019-yilga kelib bu ko‘rsatkich 1,5 milliardga yaqinlashgan; 2020-yilda pandemiya sababli keskin pasayish kuzatilib, keyinchalik tiklanish boshlandi.[1] Bunday ko‘lamdagi harakat faqat iqtisodiy hodisa emas: har bir sayohat turli til, qadriyat va turmush tarzi egalarining bevosita uchrashuvidir. Shu bois turizmni xalqaro madaniy kommunikatsiya nuqtai nazaridan o‘rganish dolzarb ilmiy vazifaga aylanmoqda.

Muammoning mohiyati shundaki, turizm tarixiga oid tadqiqotlarning katta qismi uni yo‘lga qo‘yilgan xizmat sohasi sifatida, ya’ni iqtisodiy va tashkiliy jihatdan yoritadi, madaniyatlararo muloqot jihati esa ko‘pincha antropologik yoki sotsiologik ishlarning chekkasida qoladi. Natijada sayohat shakllarining o‘zgarishi bilan kommunikatsiya mexanizmlarining (vositachilar, kodlar, ishonch institutlari) o‘zgarishi o‘rtasidagi bog‘liqlik yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Ilmiy adabiyotda mavzuning bir necha yo‘nalishi shakllangan. Turizmning ilk nazariy ta’rifi Xuntsiker va Krapf tomonidan berilgan bo‘lib, ular turizmni sayohat va turar joy bilan bog‘liq munosabatlar majmui sifatida talqin qilgan.[2] Sayohat tarixini Towner Grand Tour misolida,[3] Withey esa 1750–1915-yillardagi

[1] World Tourism Organization (UNWTO). International Tourism Highlights, 2020 Edition. – Madrid: UNWTO, 2021.

[2] Hunziker W., Krapf K. Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre. – Zürich: Polygraphischer Verlag, 1942.

[3] Towner J. The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism // Annals of Tourism Research. – 1985. – Vol. 12, No. 3. – P.

dam olish sayohatlari kontekstida tahlil qilgan.[4] Zamonaviy umumiy tarixiy sharhlarni Zuelow va Gyr ishlarida uchratish mumkin.[5] Madaniy-antropologik yo‘nalishda Smit tahriri ostidagi «Mezbonlar va mehmonlar» to‘plami,[6] Makkannell va Cohenning autentiklik hamda sayyoh tajribasi turlari haqidagi ishlari,[7] shuningdek Urrining «sayyoh nigohi» konsepsiyasi asosiy nazariy tayanch bo‘lib xizmat qiladi.[8]

Shunga qaramay, (1) turizm tarixini madaniy kommunikatsiya vositachilari evolyutsiyasi sifatida davrlashtirish, (2) Markaziy Osiyo, xususan Ipak yo‘li hududining bu jarayondagi o‘rnini nazariy qarashlar bilan bog‘lash masalalari yetarli yoritilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi sayyohlikning xalqaro madaniy kommunikatsiya sifatidagi rivojlanish tarixini davrlashtirish va har bir davrning kommunikativ xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi: sayohat shakllarini tarixiy bosqichlarga ajratish; har bir bosqichda madaniy aloqaning asosiy vositachilarini aniqlash; xalqaro tashkilotlar va me’yoriy hujjatlarning turizmni madaniy dialog vositasi sifatida mustahkamlashdagi rolini ko‘rsatish; O‘zbekiston misolida tarixiy merosning zamonaviy turizm siyosatidagi o‘rnini baholash. Tadqiqot savoli quyidagicha: turizm tarixida madaniy kommunikatsiya shakllari qanday o‘zgargan va qaysi muammolar barqaror saqlangan? Ishchi gipoteza: texnologik va institutsional o‘zgarishlar kommunikatsiya ko‘lamini kengaytirgan, ammo madaniy assimetriya va «sahnalashtirilgan» tajriba muammosini bartaraf etmagan.

METODLAR (Methods)

Tadqiqot nazariy-tarixiy xarakterga ega bo‘lib, birlamchi empirik so‘rov o‘tkazilmagan. Manbalar bazasi uch guruhdan iborat: (a) turizm tarixi va madaniyatlararo kommunikatsiya bo‘yicha ilmiy monografiyalar va jurnal maqolalari; (b) nashr etilgan tarixiy sayohatnomalar, xususan Syuan’tszan, Marko Polo, Ibn Battuta va Rui Gonsales de Klavixoning ma’lumotlari; (v) xalqaro-huquqiy va me’yoriy hujjatlar (UNESCO, ICOMOS, UNWTO, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi).

Metodologik asos sifatida tarixiy-qiyosiy usul, davrlashtirish (periodizatsiya) va kontent-tahlil qo‘llanildi. Tarixiy-qiyosiy usul turli davrlardagi sayohat shakllarini bir xil mezonlar bo‘yicha solishtirish imkonini berdi. Mezonlar quyidagilar: sayohat motivi, ishtirokchilar tarkibi, kommunikatsiya vositachilari, madaniy ta’sirning yo‘nalishi. Kontent-tahlil sayohatnomalar va me’yoriy hujjatlardagi madaniy aloqaga oid tushunchalarni (mehmondo‘stlik, tarjima, himoya, merosni asrash) aniqlash uchun ishlatildi. Nazariy talqinda E. Xoll (E. T. Hall) ning madaniyatlararo kommunikatsiya konsepsiyasi,[9] M. L. Pratt ning «kontakt zonasi» tushunchasi[10] va yuqorida qayd etilgan autentiklik nazariyalari asos qilib olindi.

Tanlov mezonlari: adabiyotlar xalqaro ilmiy bazalarda keng iqtibos keltirilgan, hakamlik jarayonidan o‘tgan yoki nufuzli ilmiy nashriyotlarda chop etilgan bo‘lishi talab qilindi. Tadqiqotning cheklovlari: tahlil ikkilamchi manbalarga tayanadi; ingliz tilidagi adabiyotlar ustun turadi; Markaziy Osiyoga oid arxiv materiallari bu bosqichda o‘rganilmagan. Bu cheklovlar «Muhokama» bo‘limida yana ko‘rib chiqiladi.

NATIJALAR (Results)

Turizm atamasi yangi bo‘lsa-da, sayohat orqali madaniy aloqaning dastlabki shakllari antik davrga borib taqaladi. Qadimgi Yunonistonda miloddan avvalgi 776-yildan o‘tkazilgan Olimpiya o‘yinlari va Delfi kabi muqaddas markazlarga ziyoratlar turli polislardan kelgan kishilarni yagona ramziy makonda to‘plagan. Bunda umumiy til, diniy marosimlar va musobaqa qoidalari kommunikatsiya kodi vazifasini bajargan.[11]

297–333.

[4] Withey L. Grand Tours and Cook's Tours: A History of Leisure Travel, 1750 to 1915. – New York: William Morrow, 1997.

[5] Zuelow E. A History of Modern Tourism. – London: Palgrave Macmillan, 2016; Gyr U. The History of Tourism: Structures on the Path to Modernity // European History Online (EGO). – Mainz: Institute of European History, 2010.

[6] Smith V. L. (ed.). Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977.

[7] MacCannell D. The Tourist: A New Theory of the Leisure Class. – New York: Schocken Books, 1976; Cohen E. A Phenomenology of Tourist Experiences // Sociology. – 1979. – Vol. 13, No. 2. – P. 179–201.

[8] Urry J. The Tourist Gaze. – London: Sage, 1990; Urry J., Larsen J. The Tourist Gaze 3.0. – London: Sage, 2011.

[9] Hall E. T. The Silent Language. – Garden City (NY): Doubleday, 1959.

[10] Pratt M. L. Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation. – London: Routledge, 1992.

[11] Casson L. Travel in the Ancient World. – London: George Allen & Unwin, 1974.

Rim imperiyasi davrida yo‘llar tarmog‘i, yagona pul tizimi va yunon hamda lotin tillarining keng tarqalganligi sayohatni xavfsizroq va ommaviyroq qildi. Imperiya elitasi Misr va Yunoniston yodgorliklarini ko‘rishga, dengiz bo‘yi kurortlariga borishga intilgan. Pausaniyning milodiy II asrga oid «Yunonistonning tavsifi» asari ilk «sayohat qo‘llanmasi»ga o‘xshash matn sifatida madaniy yodgorliklarni tizimli tasvirlagan.[12] Demak, madaniy meros allaqachon sayohat motivi bo‘lgan va matn, ya’ni yozma tavsif, ko‘rinish tajribasini vositachilik qilgan.

Antik davrda ziyorat ham muhim kommunikativ shakl bo‘lgan. Muqaddas joylarga sayohat qiluvchilar mahalliy ruhoniylar, tarjimonlar va mezbonlar bilan o‘zaro aloqaga kirishgan, ya’ni «begona» madaniyat bilan yuzma-yuz uchrashuv rasmiylashtirilgan marosim doirasida kechgan. Bu holat keyingi davrlarda turistik tajribaning «chegaralangan va boshqariladigan uchrashuv» sifatidagi modelini oldindan belgilab bergan: sayohatchi o‘zga madaniyatni to‘liq «ichkaridan» emas, balki vositachilar orqali va belgilangan makonlarda ko‘rgan.

Ipak yo‘li Sharq va G‘arb o‘rtasidagi sayohat va madaniy almashinuvning eng yirik tarixiy tizimi bo‘ldi. Savdogarlar, elchilar, ziyoratchilar va olimlar faqat tovar emas, balki diniy g‘oyalar, texnologiyalar, badiiy uslublar va tillarni ham tashigan.[13] Markaziy Osiyoda, xususan So‘g‘diyona savdogarlari bu tizimda tarjimon va vositachi rolini bajargan.

Bu davrda sayohat tajribasi ikkita yo‘nalishda qayd etilgan. Birinchidan, ziyorat va ilm izlash sayohatlari: xitoylik rohib Syuan’tszan (629–645) Hindistonga borib-kelishda Samarqand va Termiz hududlari orqali o‘tgan va ular haqida ma’lumot qoldirgan.[14] Ikkinchidan, savdo va diplomatik missiyalar: Marko Polo (1271–1295),[15] Ibn Battuta (XIV asr; sayohati davomida Xorazm, Buxoro va Samarqand ham bo‘lgan)[16] va Kastiliya elchisi Rui Gonsales de Klavixo (1403–1406 yillardagi Amir Temur saroyiga elchilik) o‘z kuzatuvlarini yozib qoldirgan.[17]

Kommunikatsiya nuqtai nazaridan karvonsaroylar, bozorlar va diniy markazlar mehmondo‘stlikning institutsional shakllari bo‘lgan. Ular noma’lum kishilar o‘rtasida ishonch yaratgan, tarjimon va yo‘lboshchi xizmatlarini taqdim etgan va tillarning aralashuviga zamin yaratgan. Sayohatnomalar esa «boshqa» madaniyatni o‘z jamoasiga yetkazuvchi birlamchi vositachilik matnlari vazifasini bajargan.

Ipak yo‘li kommunikatsiyasining muhim xususiyati uning ko‘p tilli va ko‘p dinli tabiati edi. So‘g‘d, fors, turkiy, xitoy va arab tillari savdo hamda diplomatiya jarayonida bir-birini to‘ldirgan; Buddizm, Zardushtiylik, Nasroniylik va Islom g‘oyalari bir xil yo‘llar bo‘ylab tarqalgan. Natijada sayohat madaniy sintez, ya’ni turli an’analarning qo‘shilishi uchun muhit yaratgan. Tadqiqotchilar bu hududni «bir nuqtali markaz» emas, balki bir-biriga bog‘langan ko‘plab aloqa tugunlari tarmog‘i sifatida talqin qiladi; Samarqand, Buxoro va Xiva kabi shaharlar aynan shunday tugunlar vazifasini bajargan.[18]

XVII–XVIII asrlarda Yevropada, ayniqsa Buyuk Britaniya aristokratiyasida yoshlarning Fransiya va Italiya bo‘ylab uzoq ta’limiy sayohati, ya’ni Grand Tour odat tusiga kirdi. Atamani ommalashtirishda Richard Lassels ning «Italiya bo‘ylab sayohat» (1670) asari muhim rol o‘ynagan.[19] Towner fikricha, Grand Tour turizmning dastlabki tizimli shakllaridan biri bo‘lib, unda sayohatning maqsadi ta’lim, til o‘rganish, san’at asarlari bilan tanishish va ijtimoiy aloqalar o‘rnatish bo‘lgan.[20]

Ushbu davrda madaniy kommunikatsiyada yangi unsurlar paydo bo‘ldi: murabbiylar (kuzatuvchi-

[12]Pausanias. Description of Greece / transl. W. H. S. Jones. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1918–1935.

[13]Frankopan P. The Silk Roads: A New History of the World. – London: Bloomsbury, 2015; Whitfield S. Life along the Silk Road. – 2nd ed. – Oakland: University of California Press, 2015.

[14]Xuanzang. The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions / transl. Li Rongxi. – Berkeley: Numata Center for Buddhist Translation and Research, 1996.

[15]Polo M. The Travels / transl. R. Latham. – Harmondsworth: Penguin Books, 1958.

[16]Ibn Battuta. The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325–1354 / transl. H. A. R. Gibb. – Cambridge: Hakluyt Society, 1958–2000.

[17]Clavijo R. G. de. Embassy to Tamerlane, 1403–1406 / transl. G. Le Strange. – London: Routledge, 1928.

[18]Frankopan P. The Silk Roads... – London: Bloomsbury, 2015; Whitfield S. Life along the Silk Road... – Oakland: University of California Press, 2015.

[19]Lassels R. The Voyage of Italy, or a Compleat Journey through Italy. – Paris, 1670.

[20]Towner J. The Grand Tour... – P. 297–333.

ustozlar), kommersiya asosidagi yo‘l qo‘llanmalari, kredit xatlari, hamda sayohat kundaliklarining nashr etilishi. Shu bilan birga, sayohat madaniy kapitalning belgisiga aylandi va yevropalik elita o‘z «yuksak madaniyat» tasavvurini boshqa hududlarga nisbatan solishtirish mezoni sifatida mustahkamladi.[21]

Grand Tour tajribasining kommunikativ ahamiyati shundaki, u til va odob-axloq o‘rganishni sayohatning ajralmas qismiga aylantirdi. Yoshlar Parij, Rim, Florensiya va Venetsiyada mahalliy elita bilan aloqa o‘rnatib, san’at va ilm markazlari bilan tanishgan; bu aloqalar keyinchalik siyosiy va madaniy tarmoqlarga aylangan. Biroq sayohat tajribasi ko‘p hollarda faqat tanlangan ijtimoiy doira bilan chegaralangan edi, ya’ni oddiy aholi bilan muloqot ikkinchi darajali o‘rin tutgan.

Temir yo‘l, bug‘ kemalari va telegrafning rivoji, shaharlashuv va o‘rta sinfning kengayishi sayohatni ommaviylashtirdi. Tomas Kuk 1841-yil 5-iyulda Lester va Lafboro oralig‘ida taxminan 500 kishi uchun temir yo‘l ekskursiyasini uyushtirdi, 1855-yilda Parij umumjahon ko‘rgazmasiga guruhli sayohatlarni tashkil qildi, 1872-yilda esa dunyo bo‘ylab birinchi uyushtirilgan sayohatga rahbarlik qildi.[22]

Kommunikatsiya nuqtai nazaridan bu davrning asosiy yangiligi sayohatni standartlashtirish va vositachilik qilish bo‘ldi: yagona chiptalar, mehmonxona kuponlari, yo‘l qo‘llanmalari (Murray, Baedeker) turli madaniyatlar bilan uchrashuv xavfini kamaytirdi va tajribani oldindan «dasturlashtirdi». Shu bilan birga, mustamlakachilik va imperiya sharoitida sayohat «Sharq»ni ko‘rish va tasvirlash amaliyoti bilan chambarchas bog‘langan. Edvard Said bu hodisani «Orientalizm» deb tahlil qilgan,[23] Pratt esa sayohat yozuvlarida «imperator nigohi» (imperial eyes) bo‘lganini ko‘rsatgan.[24] Demak, XIX asrda kommunikatsiya kengaygan bo‘lsa-da, uning yo‘nalishi ko‘pincha bir tomonlama bo‘lgan.

Muhimi shundaki, XIX asrda turizm milliy davlatlar va madaniy o‘zlikni shakllantirish jarayonlari bilan bog‘landi. Ko‘rgazmalar, muzeylar va «milliy yodgorliklar» sayyohlarga ma’lum bir madaniy obrazni namoyish etuvchi sahnaga aylandi. Bu holat sayohatning ikki tomonlama ta’sirini ko‘rsatadi: sayyoh begona madaniyat haqida tasavvur oladi, mezbon jamiyat esa o‘zini «ko‘rsatish» yo‘llarini shakllantiradi.[25]

XX asrda turizm tizimli xalqaro sohaga aylandi. 1925-yilda Gaagada rasmiy turistik uyushmalarning xalqaro kongressi o‘tkazilgan va u keyinchalik Rasmiy turistik tashkilotlarning xalqaro ittifoqi (IUOTO) ga aylangan; 1975-yilda Madridda Jahon turizm tashkiloti (UNWTO) tuzilgan.[26] 1936-yilgi Xalqaro mehnat tashkiloti konvensiyasi (No. 52) haq to‘lanadigan ta’tilni mustahkamladi, reaktiv aviatsiya (1950-yillarning oxirlaridan) va paket-turlar sayohatni o‘rta qatlam uchun hamyonbop qildi. BMT 1963-yilda Rimda xalqaro sayohat va turizm bo‘yicha konferensiya o‘tkazdi va 1967-yilni Xalqaro turizm yili deb e’lon qildi. 1980-yildagi Manila deklaratsiyasi turizmni milliy va xalqaro darajada ijtimoiy-madaniy ahamiyatga ega hodisa deb tan oldi.[27]

Shu davrda turizmni madaniy kommunikatsiya sifatida nazariy anglash ham boshlandi. Boorstin ommaviy turizmda «psevdo-hodisalar» ustunligini tanqid qildi;[28] MakKannell «sahnalashtirilgan autentiklik» tushunchasini kiritdi;[29] Smit va Greyburn turizmni mezbon va mehmon o‘rtasidagi madaniy uchrashuv sifatida antropologik jihatdan o‘rgandi.[30] Cohen turistlarning tajribasini rekreatsion, chalg‘ituvchi, tajribaviy, eksperimental va ekzistensial rejimlarga ajratdi.[31]

Muhimi shundaki, xalqaro hujjatlarda turizm tobora ko‘proq tinchlik, o‘zaro tushunish va madaniyatlar o‘rtasidagi muloqot vositasi sifatida ta’riflana boshladi. Shu bilan birga, ommaviy turizm yirik oqimlarni

[21]Withey L. Grand Tours and Cook's Tours...

[22]Withey L. Grand Tours and Cook's Tours... – New York: William Morrow, 1997 (Kuk faoliyatiga oid bo'limlar); Zuelow E. A History of Modern Tourism. – London: Palgrave Macmillan, 2016.

[23]Said E. W. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1978.

[24]Pratt M. L. Imperial Eyes... – London: Routledge, 1992.

[25]Löfgren O. On Holiday: A History of Vacationing. – Berkeley: University of California Press, 1999.

[26]World Tourism Organization (UNWTO). History. – URL: https://www.unwto.org; Zuelow E. A History of Modern Tourism. – London: Palgrave Macmillan, 2016.

[27]World Tourism Organization. Manila Declaration on World Tourism. – Manila, 1980.

[28]Boorstin D. J. The Image: A Guide to Pseudo-Events in America. – New York: Harper & Row, 1961.

[29]MacCannell D. The Tourist... – New York: Schocken Books, 1976.

[30]Smith V. L. (ed.). Hosts and Guests... – 1977; Graburn N. H. H. The Anthropology of Tourism // Annals of Tourism Research. – 1983. – Vol. 10, No. 1. – P. 9–33.

[31]Cohen E. A Phenomenology of Tourist Experiences... – P. 179–201.

boshqarish, infratuzilma yuklamasi va mahalliy turmush tarziga ta’sir kabi yangi muammolarni ham keltirib chiqardi. Shu sababli XX asrning ikkinchi yarmida turizm tadqiqotlarida iqtisodiy yondashuv bilan bir qatorda ijtimoiy-madaniy ta’sirni baholashga e’tibor kuchaydi.

1972-yildagi UNESCO Butunjahon madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiyasi madaniy yodgorliklarni xalqaro ahamiyatga ega qadriyat sifatida e’tirof etdi va ularning turistik jozibadorligini kuchaytirdi.[32] 1999-yilda ICOMOS Madaniy turizm xalqaro xartiyasini, UNWTO esa Turizm bo‘yicha global etika kodeksini qabul qildi. Ular turizmni madaniyatlararo tushunish, mahalliy jamoalar manfaatlarini hurmat qilish va merosni asrash bilan bog‘ladi.[33] Robinson va Pikard turizm, madaniyat va barqaror rivojlanish aloqasini UNESCO doirasida tizimli ko‘rib chiqqan.[34]

Raqamli texnologiyalar kommunikatsiya vositachilarini yana o‘zgartirdi: ijtimoiy tarmoqlar, onlayn bron platformalari va foydalanuvchilar sharhlari yo‘l qo‘llanmalarining o‘rnini qisman egalladi va sayyohlar bir vaqtda tajriba iste’molchisi hamda tasvir yaratuvchisiga aylandi. Urry va Larsen buni «sayyoh nigohi» ning yangi bosqichi deb baholagan.[35] Richards madaniy turizm tadqiqotlaridagi so‘nggi o‘zgarishlar sifatida tajribaviy yondashuv, yaratuvchanlik va mahalliy hamjamiyatlar ishtirokini qayd etgan.[36] Salazar esa turizm tasavvurlarini («imaginaries») madaniy obrazlarning global aylanishi sifatida talqin qiladi.[37]

Pandemiya (2020–2021) turizmning tarmoq tabiatini va uning global aloqalarga qaramligini ko‘rsatdi: chegaralar yopilganda madaniy kommunikatsiyaning katta qismi onlayn shaklga (virtual ekskursiyalar, raqamli muzey tajribasi) o‘tdi. Shu bilan birga, tiklanish davrida barqarorlik, mahalliy hamjamiyatlar daromadi va ortiqcha turizm (overtourism) masalalari xalqaro kun tartibida kuchaydi. Bu jarayon turizmning madaniy kommunikatsiya sifatidagi mohiyatini yangicha anglash zaruratini yana bir bor ko‘rsatdi.

1-jadval. Turizmning kommunikativ shakllari davrlashtirilishi

Davr	Asosiy sayohat shakli	Kommunikatsiya vositachilari	Madaniy ta’sir xususiyati
Antik davr	Ziyorat, musobaqa, elita sayohati	Umumiy til, muqaddas markazlar, yozma tavsiflar	Umumiy ramziy makon, madaniy merosga qiziqishning boshlanishi
Ipak yo‘li, o‘rta asrlar	Savdo, elchilik, ziyorat, ilm izlash	Karvonsaroylar, tarjimonlar, sayohatnomalar	G‘oyalar, texnologiyalar va tillarning almashinuvi
Grand Tour (XVII–XVIII)	Elitaning ta’limiy sayohati	Murabbiylar, kundaliklar, kredit xatlari	Madaniy kapital, Yevropa yuksak madaniyati tasavvuri
XIX asr	Uyushtirilgan guruhli sayohat	Turistik agentliklar, qo‘llanmalar, temir yo‘l	Standartlashtirish, mustamlakachilik nigohi
XX asr	Ommaviy paket-turlar	Xalqaro tashkilotlar, aviakompaniyalar, ommaviy axborot vositalari	Institutsionalizatsiya, sahnalashtirilgan autentiklik
XXI asr	Individual va raqamli vositachilik asosidagi sayohat	Onlayn platformalar, ijtimoiy tarmoqlar	Tajriba iste’molchisi va tasvir yaratuvchisining birlashuvi

O‘zbekiston hududi Ipak yo‘lining markaziy qismi sifatida turizm tarixida alohida o‘ringa ega. UNESCO Butunjahon merosi ro‘yxatiga Xiva (Ichan-Qal’a, 1990), Buxoro (tarixiy markaz, 1993), Shahrisabz (2000) va Samarqand («Madaniyatlar chorrahasi», 2001) kiritilgan.[38] 1990-yillarda UNWTO Ipak yo‘li dasturi ishga tushirilib, Samarqand deklaratsiyasi bu yo‘nalishda xalqaro hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qilgan.[39]

[32] UNESCO. Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. – Paris, 1972.

[33] ICOMOS. International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance. – Mexico, 1999; UNWTO. Global Code of Ethics for Tourism. – Santiago, 1999.

[34] Robinson M., Picard D. (eds.). Tourism, Culture and Sustainable Development. – Paris: UNESCO, 2006.

[35] Urry J., Larsen J. The Tourist Gaze 3.0... – London: Sage, 2011.

[36] Richards G. Cultural Tourism: A Review of Recent Research and Trends // Journal of Hospitality and Tourism Management. – 2018. – Vol. 36. – P. 12–21.

[37] Salazar N. B. Envisioning Eden: Mobilizing Imaginaries in Tourism and Beyond. – New York: Berghahn Books, 2010.

[38] UNESCO World Heritage Centre. World Heritage List: Uzbekistan. – URL: https://whc.unesco.org/en/statesparties/uz.

[39] UNWTO. Silk Road Action Plan. – Madrid: UNWTO.

Milliy darajada 2016-yil 2-dekabrdagi PF-4861-son Prezident farmoni turizm sohasini jadal rivojlantirish choralarini belgilab berdi, 2019-yilda esa «Turizm to‘g‘risida»gi Qonunning yangi tahriri qabul qilindi (ZRU-549).[40] Vizalarni soddalashtirish, elektron viza joriy etilishi va tarixiy shaharlarda infratuzilmani yangilash xorijiy mehmonlar bilan aloqa imkoniyatlarini kengaytirdi. Shu bilan birga, zamonaviy siyosat tarixiy «karvon» an’analariga, ya’ni mehmondo‘stlik va savdo-madaniy almashinuv institutlariga tayanishi mumkin.

MUHOKAMA (Discussion)

Olingan natijalar ishchi gipotezani tasdiqlaydi. Birinchi tahliliy o‘q vositachilik evolyutsiyasidir. Antik davr va Ipak yo‘lida kommunikatsiyani shaxsiy vositachilar (tarjimon, savdogar, yo‘lboshchi) va muqaddas yoki savdo markazlari ta’minlagan. Grand Tour va XIX asrda vositachilik matn va tijorat shaklini oldi (qo‘llanmalar, kuponlar, agentliklar). XX asrda xalqaro institutlar va me’yoriy hujjatlar paydo bo‘ldi, XXI asrda esa vositachilikning bir qismi platformalarga o‘tdi. Demak, ishonch yaratish mexanizmi shaxsiy tanishuvdan reyting va sharhlar tizimiga qadar o‘zgargan.

Ikkinchi o‘q madaniy assimetriya va kuch munosabatlaridir. Said va Pratt ko‘rsatganidek, Yevropa sayohat yozuvlari ko‘pincha «ko‘ruvchi»ning ustun mavqeini ifodalagan. Zamonaviy turizmda bu masala ko‘rinishini o‘zgartirgan: endi mahalliy hamjamiyatlar o‘z obrazini boshqarish imkoniyatiga ega, biroq global bozor va tasavvurlar (Salazar) ularning o‘zini ifodalashiga ta’sir qiladi. Smit to‘plamidagi «mezbon–mehmon» yondashuvi shu sababli bugun ham dolzarb: tengsiz iqtisodiy sharoitda madaniy almashinuv bir tomonlama bo‘lib qolishi mumkin.

Uchinchi o‘q autentiklik va tijoratlashuvdir. Boorstin va MakKannell nazariyalari ommaviy turizmda «haqiqiylik»ni sahnalashtirish xavfini ko‘rsatadi, Wang esa «ekzistensial autentiklik» tushunchasi orqali sayyoh tajribasining shaxsiy mazmuni muhimligini ta’kidlaydi.[41] Bruner esa mahalliy ijrochilik va sayyoh kutganlari o‘rtasidagi muzokarani madaniy ijod jarayoni deb qaraydi.[42] O‘zbekiston kabi merosga boy hududlar uchun bu mehmonlar uchun madaniy mahsulotni yaratishda hunarmandchilik, musiqa va oshxona an’analarining mazmunini yo‘qotmaslik vazifasini qo‘yadi.

To‘rtinchi o‘q madaniyatlararo kompetentlikdir. Xoll ning yuqori- va quyi-kontekstli madaniyatlar farqi turistik muloqotdagi tushunmovchiliklarni (vaqt, shaxsiy masofa, mehmondo‘stlik kodlari) tushuntirishga yordam beradi. Shu sababli madaniy turizmni rivojlantirishda gidlar tayyorlash, til va madaniyatlararo ta’lim muhim: xalqaro hujjatlarda ko‘rsatilgan «madaniy dialog» maqsadiga faqat infratuzilma emas, balki kommunikativ malaka bilan erishiladi.

Natijalarni qiyosiy nuqtai nazardan umumlashtirish mumkin: har bir davrda sayohat uch vazifani bajargan. Birinchisi, axborot vazifasi, ya’ni boshqa madaniyat haqida bilim yetkazish (sayohatnomalar, qo‘llanmalar, hozirgi raqamli kontent). Ikkinchisi, ishonch va xavfsizlik vazifasi (karvonsaroy, kredit xati, turistik agentlik, onlayn reyting). Uchinchisi, ramziy vazifa: sayohat orqali shaxs yoki jamoa o‘z madaniy mavqeini ko‘rsatadi (ziyorat, Grand Tour, zamonaviy «tajriba» sayohati). Bu uch vazifa o‘zgarishlar bo‘lsa-da, uzluksiz saqlanib kelgan, shu bois turizmni tor iqtisodiy soha emas, balki madaniy kommunikatsiyaning uzoq muddatli institutsional shakli sifatida baholash asosli ko‘rinadi.

Natijalarning cheklovlari: tahlil ikkilamchi adabiyotlarga asoslangan va Yevropa markazlashgan nazariyalarga tayanadi; Markaziy Osiyodagi sayohat madaniyatining mahalliy manbalari (masalan, forsiy va turkiy sayohatnomalar, vaqf hujjatlari, karvonsaroylar haqidagi arxiv ma’lumotlari) yetarli chuqurlikda ko‘rilmagan. Kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlar: (1) O‘zbekistondagi turistik qo‘llanmalar va rasmiy targ‘ibot matnlarining kontent-tahlili; (2) xorijiy sayyohlar bilan chuqur intervyular; (3) madaniy meros ob’ektlari atrofidagi mahalliy hamjamiyatlarning qarashlarini o‘rganish.

XULOSA

Tadqiqot sayyohlik tarixini xalqaro madaniy kommunikatsiya jarayoni sifatida ko‘rib chiqish mumkinligini va samarali ekanligini ko‘rsatdi. Quyidagi xulosalar shakllandi.

Birinchidan, sayohat shakllari antik davrdagi ziyorat va musobaqalardan raqamli davrdagi individual tajribagacha o‘zgargan; har bir bosqich o‘zining kommunikativ vositachilari va ishonch mexanizmlariga ega bo‘lgan. Ikkinchidan, Ipak yo‘li va o‘rta asrlar tajribasi madaniy almashinuvning eng boy tarixiy modelini taqdim etadi va O‘zbekiston uchun nafaqat tarixiy, balki zamonaviy turizm siyosati uchun ham resurs hisoblanadi. Uchinchidan, XIX–XX asrlarda turizmning ommaviylashuvi va institutsionalizatsiyasi madaniy aloqa ko‘lamini kengaytirgan, biroq assimetriya, standartlashtirish va sahnalashtirilgan autentiklik muammolarini keltirib chiqargan. To‘rtinchidan, 1972–1999-yillardagi xalqaro hujjatlar turizmni madaniyatlararo tushunish va merosni asrash bilan bog‘laydigan me’yoriy asos yaratdi, ammo uning amaliy samarasi mahalliy jamoalarning ishtirokiga va kommunikativ kompetentlikka bog‘liq.

[40] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 2-dekabrdagi PF-4861-son Farmoni «O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»; O'zbekiston Respublikasining «Turizm to'g'risida»gi Qonuni (yangi tahrir), 18.07.2019, ZRU-549. – URL: https://lex.uz.

[41] Wang N. Rethinking Authenticity in Tourism Experience // Annals of Tourism Research. – 1999. – Vol. 26, No. 2. – P. 349–370.

[42] Bruner E. M. Culture on Tour: Ethnographies of Travel. – Chicago: University of Chicago Press, 2005.

Amaliy tavsiyalar sifatida madaniy turizm dasturlarida mahalliy hamjamiyat ishtirokini kengaytirish, gidlar va xizmat ko‘rsatuvchilar uchun madaniyatlararo kommunikatsiya kurslarini joriy etish hamda tarixiy karvon an’analariga tayangan «mehmondo‘stlik» brendini o‘rganilgan tarixiy manbalar asosida shakllantirishni taklif qilish mumkin.

Kelgusida mazkur davrlashtirishni Markaziy Osiyoning tarixiy sayohatnomalari, arxiv hujjatlari va zamonaviy turistik matnlarini kontent-tahlil qilish orqali empirik jihatdan sinash, shuningdek turli mintaqalar tajribasini qiyosiy o‘rganish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boorstin D. J. The Image: A Guide to Pseudo-Events in America. – New York: Harper & Row, 1961.
2. Bruner E. M. Culture on Tour: Ethnographies of Travel. – Chicago: University of Chicago Press, 2005.
3. Casson L. Travel in the Ancient World. – London: George Allen & Unwin, 1974.
4. Clavijo R. G. de. Embassy to Tamerlane, 1403–1406 / transl. G. Le Strange. – London: Routledge, 1928.
5. Cohen E. A Phenomenology of Tourist Experiences // Sociology. – 1979. – Vol. 13, No. 2. – P. 179–201.
6. Frankopan P. The Silk Roads: A New History of the World. – London: Bloomsbury, 2015.
7. Graburn N. H. H. The Anthropology of Tourism // Annals of Tourism Research. – 1983. – Vol. 10, No. 1. – P. 9–33.
8. Gyr U. The History of Tourism: Structures on the Path to Modernity // European History Online (EGO). – Mainz: Institute of European History, 2010.
9. Hall E. T. The Silent Language. – Garden City (NY): Doubleday, 1959.
10. Hunziker W., Krapf K. Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre. – Zürich: Polygraphischer Verlag, 1942.
11. Ibn Battuta. The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325–1354 / transl. H. A. R. Gibb. – Cambridge: Hakluyt Society, 1958–2000.
12. ICOMOS. International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance. – Mexico, 1999.
13. Lassels R. The Voyage of Italy, or a Compleat Journey through Italy. – Paris, 1670.
14. Löfgren O. On Holiday: A History of Vacationing. – Berkeley: University of California Press, 1999.
15. MacCannell D. The Tourist: A New Theory of the Leisure Class. – New York: Schocken Books, 1976.
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 2-dekabrdagi PF-4861-son Farmoni «O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida».
17. O‘zbekiston Respublikasining «Turizm to‘g‘risida»gi Qonuni (yangi tahrir), 2019-yil 18-iyul, ZRU-549-son. – URL: https://lex.uz
18. Pausanias. Description of Greece / transl. W. H. S. Jones. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1918–1935.
19. Polo M. The Travels / transl. R. Latham. – Harmondsworth: Penguin Books, 1958.
20. Pratt M. L. Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation. – London: Routledge, 1992.
21. Richards G. Cultural Tourism: A Review of Recent Research and Trends // Journal of Hospitality and Tourism Management. – 2018. – Vol. 36. – P. 12–21.
22. Robinson M., Picard D. (eds.). Tourism, Culture and Sustainable Development. – Paris: UNESCO, 2006.
23. Said E. W. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1978.
24. Salazar N. B. Envisioning Eden: Mobilizing Imaginaries in Tourism and Beyond. – New York: Berghahn Books, 2010.
25. Smith V. L. (ed.). Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977.
26. Towner J. The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism // Annals of Tourism Research. – 1985. – Vol. 12, No. 3. – P. 297–333.
27. UNESCO World Heritage Centre. World Heritage List: Uzbekistan. – URL: https://whc.unesco.org/en/statesparties/uz
28. UNESCO. Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. – Paris, 1972.
29. Urry J. The Tourist Gaze. – London: Sage, 1990.
30. Urry J., Larsen J. The Tourist Gaze 3.0. – London: Sage, 2011.
31. Wang N. Rethinking Authenticity in Tourism Experience // Annals of Tourism Research. – 1999. – Vol. 26, No. 2. – P. 349–370.
32. Whitfield S. Life along the Silk Road. – 2nd ed. – Oakland: University of California Press, 2015.
33. Withey L. Grand Tours and Cook’s Tours: A History of Leisure Travel, 1750 to 1915. – New York: William Morrow, 1997.

34. World Tourism Organization (UNWTO). Global Code of Ethics for Tourism. – Santiago, 1999.

35. World Tourism Organization (UNWTO). International Tourism Highlights, 2020 Edition. – Madrid: UNWTO, 2021.

36. World Tourism Organization (UNWTO). Manila Declaration on World Tourism. – Manila, 1980.

37. World Tourism Organization (UNWTO). Silk Road Action Plan. – Madrid: UNWTO.

38. Xuanzang. The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions / transl. Li Rongxi. – Berkeley: Numata Center for Buddhist Translation and Research, 1996.